

МОДАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ДІЄСЛІВНИХ ЧАСОВИХ ФОРМ В КЛАСИЧНІЙ ПЕРСЬКІЙ МОВІ (на матеріалі “Шагنامه” Фердоусі)

Стельмах М. Ю.

Перську мову епохи Фердоусі і сучасну перську мову відносять до однієї мовної епохи, довгий час тисячолітній період перської мови описували як щось абсолютно єдине, недиференційоване в часі і просторі. На прикладі літературної перської мови можна спостерігати явище дуже ранньої уніфікації мови писемності, вироблення літературного стандарту, на який орієнтувались автори і переписувачі, що писали в різний час і в різних областях цієї території [Оранский 1979, 107–108].

Насправді ж, протягом цього періоду в мові відбулися серйозні зміни, розвиток яких прихований за оболонкою традиційної писемності. Основні з них – це перехід від 8-ми до 6-ти фонемної системи вокалізму і втрата за ознакою тривалості фонологічного значення; розвиток складноіменних дієслів; зміни у функціях прийменників і постфіксів; розвиток аналітичних вищо-часових форм дієслова; зміни у функціях займенникових енклітик тощо. Важливі зміни відбулися не лише на рівні граматичних форм категорії часу дієслова, перш за все, змінилися функції дієслівних часових форм. Для правильного розуміння класичних текстів недостатньо знати дієслівні категорії сучасної перської мови. Тому **метою** нашої статті є дослідити модальні функції дієслівних часових форм певного історичного періоду.

Комунікативна функція мови на рівні морфології виробила різноманітні синтетичні та аналітичні засоби вираження модальності, серед яких основним є категорія способу, що володіє найбільш граматикалізованим і, власне, модальним значенням, яке, в основному, виражається спеціальними афіксами. Форми способу, володіючи наглядними морфологічними показниками, стали основою для відкриття і розробки теорії мовної модальності в науці. З самого початку в основу граматичної модальності покладені значення дієслівних способів [Петров 1982, 21]. Це і зараз відчувається в таких визначеннях: “Під категорією модальності мається на увазі сума значень, властивих способам, але виражених, крім способів, і іншими мовними засобами” [Крашенникова 1954, 5].

Категорія способу є складною системою, що в більшості мов включає в себе складовими частинами наступні три способи: **дійсний, умовний і наказовий**. Основною особливістю класичної перської мови є відсутність форми теперішнього часу умовного способу, властивої для середньоперської мови; форми теперішнього дійсного могли вживатися як форми умовного. Лише з контексту можна визначити: вжите дієслово в дійсному способі чи умовному. У класичній перській мові збереглося лише протиставлення дійсного і наказового способів в 2-й особі одн. (типу дійсн. *ravi* – наказ. *rav*).

Дійсний спосіб у більшості мов характеризується як такий, що “служить для простого констатування, ствердження чи заперечення дії в теперішньому, минулому й майбутньому” [Виноградов 1986, 587]. Частина сходознавців дотримується думки, що у класичній перській мові форми теперішнього, або теперішньо-майбутнього часу, дійсного способу (з префіксом *be-*, типу *bekonad*, з часткою *-i*, типу *konad-i*, і без часток і префіксів, типу *konad*) вживаються “як для простої констатації факту здійснення дії в теперішньому, так і для позначення різних модальних відтінків (бажання, наміру, мети, запрошення до дії, пом’якшеного наказу тощо) в простих і різноманітних підрядних реченнях. Характерно, що на відміну від середньоперської мови, у класичній ця форма відноситься в умовному способі переважно до теперішнього та майбутнього часів і набагато рідше позначає позачасову дію. Очевидно, таке обмеження пов’язане з тим, що для вираження минулої дії в недійсному способі до того часу вже виробилась аналітична форма минулого умовного часу, яка складалась з дієприкметника минулого часу і дієслова *бути* в формі теперішньо-майбутнього часу (типу *karde bashad*).

Отже, в класичний період форма теперішньо-майбутнього часу обслуговувала два способи – дійсний і умовний, в обох значеннях основа вживалась з різними частками, крім (ha)me” [Опыт... 1975, 433]. Згодом форма теперішньо-майбутнього часу в поєднанні з (ha)me закріпилася за вираженням простої констатації дії, тобто за дійсним способом, а форми без префіксів чи з префіксом *be-* (частка *-i* відмерла) за вираженням дії з різними модальними відтінками (крім простого наказу), тобто за умовним способом.

Інші дослідники зазначають, що всі “три згадані різновиди форми теперішньо-майбутнього часу, без додаткових лексичних

засобів або особливих синтаксичних побудов, позначають дію реальну, безсумнівну. Проте в поєднаннях з модальними словами і зворотами, а також в підрядних реченнях різного типу вони могли виражати і різного роду недійсну модальність. Модальне розмежування безпрефіксальної форми теперішньо-майбутнього часу і форми з *be-*, з одного боку, і форми з *(ha)mi-*, *mi-*, з іншого, в ранній класичній мові тільки намічалось. Лише безпрефіксальна форма і форма з *be-* могла вживатися: а) в питальних реченнях з відтінком наміру, зобов'язаності; б) в умовних підрядних реченнях, а також в підрядних означальних реченнях, які йшли за означуваними комплексами типу *har ke*" [Основи... 1982, 156]. Також слід підкреслити, що форми з префіксом *be-* і без префікса не розрізняються функціонально: *be-* – це функціональна частка, вживання якої зумовлено інтонаційно-синтаксичними умовами функціонування дієслівних форм.

Варто підкреслити, що безпрефіксальна форма теперішньо-майбутнього часу і з префіксом *be-* (типу *konad*, *bekonad*) аж до XVI століття зустрічається в текстах зі значенням теперішнього (звичайного, традиційного) і майбутнього часу в плані дійсного способу... І все ж, основною областю застосування безпрефіксальної форми теперішньо-майбутнього часу і форми з *be-* в цей період стають різного роду відтінки недійсного характеру, такі як можливість, припущення, допущення, побажання, ціль і ін., тобто ті ж відтінки, які ці форми мають в сучасній перській, таджицькій, дарі. Це підготувало ґрунт для виникнення на їх базі особливого, нового способу – умовного [Основи... 1982, 171].

Відомо, що значення припущення, як основне модальне значення умовного способу, може виступати у безлічі своїх різновидів і відтінків. Це залежить від: а) лексичного значення дієслів, від яких утворена форма умовного способу; б) наявності модальних слів, часток та інших лексичних одиниць у висловлюванні; в) складу та структури синтаксичної конструкції; г) інтонаційного оформлення та деяких інших умов [Хричиков 1994]. Тому ми дотримуємось іншого погляду: значення умовного способу форми з *be-* могли отримувати лише за певних додаткових умов. Зрештою, і в сучасній мові “кожен з цих модальних відтінків не є власне приналежністю самого аориста. Аорист отримує їх лише в контексті, де вони уточнюються різними додатковими значеннями. Сам аорист без додаткових значень вказує лише на те, що

дія не є такою, яка справді здійснюється чи здійснюватиметься в майбутньому” [Расторгуева 1953, 20].

Для розгляду одиниць на морфолого-синтаксичному рівні слід розрізняти дискретне і недискретне представлення змісту. “Мається на увазі відмінність між чітко виділеним самостійним значенням певної мовної одиниці (фонема, лексеми, граматичної форми слова, синтаксичної конструкції) і значенням чи семантичним елементом (відтінком значення), сполученим з іншим значенням чи іншим несамостійним елементом, у складі того чи іншого семантичного комплексу” [Теория... 1990, 28].

Оскільки “основне модальне значення дійсного способу, залежно від контекстуально-інтонаційних умов, взаємодії категорії виду і часу, а також лексичного значення дієслова-присудка, може модифікуватися і виступати у своїх відтінках” [Хричиков 1994, 13], виникає проблема: вважати значення можливості, яке виражається формами теперішньо-майбутнього часу дійсного способу та іншими дієслівними формами, дискретним значенням чи недискретним. На нашу думку, дискретними є конструкції з модальними дієсловами і прислівниками, а усі дієслівні форми – недискретні.

Наведемо декілька прикладів вживання форм дійсного способу у значенні можливості. Теперішньо-майбутній час дійсного способу вживається у двох основних значеннях:

1. Для вираження потенційно-якісного значення (коли значення можливості поєднується зі значенням якісної характеристики суб’єкта, яка може бути як прямою, так і опосередкованою), наприклад: *Goshade shavad kar bar dast-e uj / be kam-e nehangan rasad shast-e uj* ‘Здійсниться будь-яка справа під його руками; його кулак досягне (**здатен досягнути**) паці морських чудовиськ’ [Ferdousi 1995, 25(4)].

Отже, тут ми можемо говорити про відношення внутрішньої можливості, коли фактор, який обумовлює зв’язок суб’єкта й ознаки, знаходиться в самому суб’єкті, представляючи собою його внутрішні характеристики.

Слід також підкреслити, що при вираженні внутрішньої можливості вживаються різні часові форми:

- форма минулого гіпотетичного: *Jeki nam Gashtasp va digar Zarir ke zir avardi sar-e nare sir* ‘Одного звали Гяштасп, іншого – Заріп, що **міг би скрутити** голову левові’ [Ferdousi 1995, 9(6)].

- форма теперішнього з be-: *Abulkasem an shahriyar-e delil kodzha besetanad az chang-e shir* ‘Абулькасим – це той доблесний витязь, який (може) **здатен вирвати** онагра з пащі лева’ [Ferdousi 1995, 236 (5)].

- форма теперішнього без be-: *Dar dzhang darja konad kuh-e sang* ‘На війні **морем зробить** кам’яну гору’ [Ferdousi 1995, 261(5)].

Проте в обох цих випадках виражається внутрішня ненабута узуальна можливість, тобто дія розглядається як потенційна, як така, яку суб’єкт здатен виконати, але реально не має наміру виконувати.

2. Для вираження дії, яка відбудеться в майбутньому, яка буде можлива за сприятливого збігу обставин: *Agar idar mara hush bar dast-e ust na dust ze man baz darad na dust* ‘Якщо тут мені доля (судилось) загинути від його руки, то ні друг мене **не забере (не зможе забрати)**, ні ворог’ [Ferdousi 1995, 275(5)]; *Ze bas gorz o shamshir o pil o sepah meyan andarun bad ra nist rah* ‘Від великої кількості щитів, мечів, слонів і війська, тут поміж нас **не пройти** і вітерцю’ [Ferdousi 1995, 95(5)].

Отже, значення можливості ми вважаємо недискретними функціями дійсного способу, основне значення якого – реальність, проте в поєднанні з контекстуальними засобами цей спосіб може виражати і потенційні значення.

Іншою особливістю класичної перської мови є так звані дієслова молитви чи прохання. Ця форма пов’язана з відмиранням старих форм кон’юктиву і опативу. Від цих форм, які вже помітно стирались в середньоперській мові, в класичну епоху залишилась лише форма 3-ої особи однини старого кон’юктиву, яка мала тут значення побажання (типу *bad* – ‘нехай буде’) і вживалася в текстах високого стилю. Щоправда, в класичній мові зрідка трапляються і форми інших осіб, проте вони або вторинного походження, утворені вже від третьої особи (типу *badi* ‘щоб ти був’), або утворені за аналогією з ним (типу *miram* – ‘щоб я помер’) і обмежені стилістично. Ця форма – цілком реліктова [Опыт... 1975, 433].

Отже, у класичну перську мову з різноманітних форм умовного способу перейшла лише форма третьої особи однини і множини, яка вживається для вираження прохання чи бажання і має відтінок дії, яка здійсниться в майбутньому [Dastur 1999, 226]:

Sijavush bedu goft hargez mabad kea z bahr-e del sar deham man be bad ‘Сіявуш йому сказав, що **нехай** ніколи **не буде** так, щоб я за-
для серця голову віддав на вітер’ [Ferdousi 1995, 25(3)].

Деякі дослідники виділяють також дієслова бажання, які вжи-
вались лише в формі третьої особи однини і утворювались за до-
помогою основи теперішнього часу і суфікса -e. У класичну пер-
ську мову цей суфікс перейшов як суфікс -i. Він приєднувався
безпосередньо до особових закінчень форм теперішнього і ми-
нулого часу дійсного способу. Цей суфікс, зокрема, підкреслю-
вав уявність дії, яка відбувалась уві сні чи наказу іншій особі уві
сні, позначав дію, у реальності якої мовець сумнівається, умовну
дію, а також дію, про яку суб’єкт лише мріє, тощо [Dastur 1999,
227–228].

Проте, на нашу думку, ця форма цілком збігається (і за фор-
мою вираження, і за значенням) з формами минулого тривало-
го часу на -e (-i), які можуть передавати ситуацію **гіпотетичної
можливості**: можливість мала би місце в тому випадку, якби по-
передньо були виконані деякі умови. Інакше кажучи, гіпотетична
можливість обумовлена неіснуючими в даний момент обставина-
ми [Теорія... 1990, 129]. Наприклад: *Tura baregi dadami ej dzhavan*
/bedan tat bordami bar pehlavan ‘Юначе, я **дав би** тобі скакуна і ти
повернувся би до пеглавійців’ [Ferdousi 1995, 107(4)]; *Agar man*
paziroftami tadzh o taxt / nabudi tura in bozorgi o baxt ‘Якби ж я **був**
прийняв цю корону і трон, то **не було б** у тебе цієї величі і долі’
[Ferdousi 1995, 201(2)].

Отже, форми теперішнього часу класичної перської мови зна-
чною мірою відрізнялись від сучасної: функції форми теперішньо-
майбутнього умовного способу часу не були чітко окреслені; за-
звичай, потенційність дії підкреслювалась модальними словами.
У своїй роботі ми виділили дві модальні функції теперішньо-
майбутнього часу дійсного способу. Цей час у ситуації характе-
ристики сили героя здатен позначати внутрішню можливість (зда-
тен / нездатен), а у ситуації, коли дія відноситься до майбутнього і
нездійсненна через обставини, – зовнішню можливість.

Подальше дослідження морфологічних засобів виражен-
ня категорії модальності дозволить уточнити їхні структурно-
семантичні властивості, виявити закономірності їх взаємодії з
іншими засобами вираження цієї категорії, що сприятиме удоско-
наленню практики викладання перської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Виноградов В. В. Русский язык* (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособие для вузов / Отв. ред. Г. А. Золотова. Москва: Высш. школа, 1986.
2. *Крашенинникова Е. А. Модальные глаголы в немецком языке*. Москва: Учпедгиз, 1954.
3. **Опыт историко-типологического исследования иранских языков**: В 2-х томах. – Т. 2. Эволюция грамматических категорий. Москва: Наука, 1975.
4. *Оранский И. М. Иранские языки в историческом освещении*. Москва: Наука, 1979.
5. **Основы иранского языкознания**. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки. Москва: Наука, 1982.
6. *Петров Н. Е. О содержании и объеме языковой модальности*. Новосибирск, 1982.
7. *Расторгуева В. С. О формах конъюнктива (сослагательного наклонения) в современном таджикском языке // Очерки по грамматике таджикского языка*. Вып. 4. Сталинобад, 1953.
8. **Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность** / Бондарко А. В., Беляева Е. И., Бирюлин Л. А. и др. Ленинград: Наука, 1990.
9. *Хричиков Б. В. Категорія модальності, її обсяг та засоби вираження в сучасній російській мові*: Автореф. дис ... доктора філол. наук: 10.02.01 / НАН України. Інститут мовознавства ім. О. Потебні. Київ, 1994.
10. *Dastur-e tarixi-ye zaban-e farsi* / Mohsen Abulkasem. Tehran, 1999.
11. *Ferdousi. Shahname (dar 9 dzheld)*. Tehran, 1995.